

GENDEROLINGVISTIKA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK SOHASI SIFATIDA

Abdunazarova Maftuna Faxriddinovna

O‘ZMU O‘zbek filologiyasi fakulteti
Kompyuter lingvistikasi va amaliy tilshunoslik kafedrasida
stajyor o‘qituvchisi.

Anotatsiya: Ushbu maqola tilshunoslikning zamonaviy sohalaridan biri genderolingvistikaning o‘ziga xosligini ochib berishga asoslangan va unda genderga oid murojaat shakllari, stereotiplar, shuningdek badiiy matnda uchraydigan lingvomadaniy birliklarning gender xususiyatlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: genderolingvistika, antroposentirizm, feminizm, gender stereotiplari, murojaat shakllari.

Abstract: This article is based on revealing the uniqueness of gender-linguistics, one of the modern fields of linguistics, and it examines gender-related forms of reference, stereotypes, as well as gender characteristics of linguistic and cultural units found in literary texts.

Keywords: gender linguistics, anthropocentrism, feminism, gender stereotypes, forms of reference.

Аннотация: Статья основана на раскрытии своеобразия гендерной лингвистики, одной из современных областей языкознания, и рассматривает гендерные формы обращения, стереотипы, а также гендерные характеристики лингвокультурных единиц, встречающихся в художественных текстах.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, антропоцентризм, феминизм, гендерные стереотипы, формы референции.

Kirish: XX asr oxiri gender muammosini butun insoniyat taraqqiyoti uchun eng dolzarb masalalardan biri sifatida ilgari surdi. Gender omili shaxsiyatning eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, u jinsni nafaqat biologik subyekt sifatida, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan belgilangan aqliy tuzilma sifatida ham o‘z ichiga oladi.

Genderolingvistika tilshunoslikning nisbatan yangi sohalaridan biridir. G‘arb tilshunosligida bugungi kunga kelib gender lingvistikasi sohasida bir qancha ishlar amalga oshirilgan⁵⁰. Bu ishlarda gender terminiga turlicha yondashuvlar, talqinlar kuzatiladi. Jumladan, G.Brandtning qayd etishicha, “gender madaniyat ta’siri ostida bo‘ladigan, ma’naviy jihatdan ayol va erkaklarning nutqiy, xulq– atvoriy tomonlarini baholay oladigan xususiyatlar majmuidir”⁵¹. Demak, gender konsepti nafaqat biologik jihatdan farqlanishni, o‘z navbatida, jinslarning nutqi, dunyoqarashi, odob– axloqi, kiyinishi, fe’l-atvori, yurish-turishi, oiladagi mavqelari jihatidan

⁵⁰Yo‘ldasheva X. Q. O‘zbek tarixiy romanlarining sosiolingvistik tadqiqi: Filol. fan. bo‘y. fals. d-ri (PhD) ... diss. – Toshkent, 2017.

⁵¹ Brandt G.A. Priroda jenshini kak problema: konsepsiya feminizma // Obshestvennie nauki i sovremennost'. – Moskva, 1998. – №2. – S.167–189.

tafovutlarni ham qamrab oladi. X.B.Samigova bu haqda quyidagilarni yozgan edi: “Biz mazkur termini erkak va ayollarga xos bo‘lgan dunyoqarash, madaniyat, odobning ularning nutqi hamda tilidagi aksi va ifodasidir, deb talqin qilamiz”⁵².

Muhokama va natijalar

Nemis tilshunosi va faylasufi F. Mautner (1913) turli ijtimoiy guruhlarda erkak va ayol nutq xatti-harakatlarini o‘rgangan. U ayol tilining kelib chiqishini o‘zaro qadimiy teatrning tarixiy an‘analari bilan bog‘ladi, bu yerda ayol rollarini erkaklar o‘ynagan, ya’ni sahnaga chiqishga ruxsat berilgandagina haqiqiy ayol tili paydo bo‘lgan”⁵³ deb ta’kidlaydi. Ayollarning lingvistik xususiyatlari me’yordan salbiy og‘ish sifatida qabul qilinadi. Ba’zi iboralarni boshqa mazmunda qo‘llash holatlari ham ayollar nutqida uchraydi. Masalan, **ko‘zi uchib turmoq** iborasi nisbatan ayollar nutqida ko‘proq ifodalanadigan ibora. Mazmuni kutmaslik, yoqtirmaslik kabi ma’nolarda ifodalanadi.

-Tug‘ilgan kuningga hammani aytdingmi?

-ha, dadajon. Eng yaqin dugonalarimni?

Onasi biroz xomush tortib, qiziga qarab: “**Ko‘zim uchib turuvdi shu payt o‘zi**”.

Qizaloq onasining gapidan ranjib, uyiga kirib ketdi.

Iboralar nafaqat gender jihatdan balki, uslubi jihatidan ham keskin farqlanadi.

G‘arb tilshunoslarining fikricha, ta’kidli tarkibli so‘roq gaplar ingliz tilida so‘zlashuvchi ayollar nutqining asosiy sintaktik jihatlaridan biridir⁵⁴. Ayollar va erkaklar nutqining o‘ziga xosligini belgilovchi asosiy omillardan biri ayollarning erkaklarga qaraganda ko‘proq nutqiy muloqotda xushmuomala bo‘lishga, odob saqlashga, suhbatdoshiga nisbatan hurmat ko‘rsatishga harakat qilishlaridir. Ayollar va erkaklar nutqidagi farq faqat yuqoridagilar bilan cheklanmaydi. Ushbu farqlarning asosida jinslarning psixologiyasi, tafakkuri o‘rtasidagi tafovutlar, jamiyatdagi gender parametrlarini belgilovchi normalar jamiyatda insonlarning ongi va tafakkuri, ijtimoiy-ma’naviy qarashlari asosida shakllanadi⁵⁵.

Masalan, ayollar nutqida qarg‘ishlar ko‘plab uchrasa, erkaklar nutqida so‘kinish holatlari ko‘p kuzatiladi. Iboralarda salbiy ma’noda ifodalanuvchi, bo‘yoqdor iboralar ham erkak nutqida, ham ayol nutqida qo‘llanishi mumkin.

Aravani quruq olib qochma (aldama), besh qo‘lingni og‘zingga tiqma (nokaslik qilmoq), dumini tugmoq (qaytmas qilib haydamoq), tirnoq ostidan kir qidirmoq (o‘ta injiq), yuragini oldirib qo‘ydi (bezillab qoldi), chuchvarani xom sanamoq (adashmoq), katta gapirdi (imkoniyatiga ortiqcha baho berib yubordi), kayfi chog‘ (xursand), bir o‘q bilan ikki quyonni urmoq (amalga oshirmoq) kabi turg‘un birikmalar erkaklar nutqida faol qo‘llanadi. Badiiy asarda ba’zan obrazning xarakterini ochish, saviyasi, dunyoqarashini ko‘rsatuvchi til birligi iboralar nutq vaziyatiga ko‘ra turlicha ifodalanishi mumkin.

Nazar Eshonqulning “Qora kitob” nomli qissasida erkak jinsiga mansub shaxsdan quyidagi iboralarni uchratamiz.

⁵² Samigova X.B. Ingliz va o‘zbek nutq madaniyati ritorik aspektining chog‘ishtirma tadqiqi: Filol. fan. d-ri (DSc) ... diss. Avtoref. – Toshkent, 2017. – 30 b.

⁵³ Соболева М. Е. Философия как критика языка в Германии. СПб 2005

⁵⁴ Lakoff R Language and woman’s place. N. Y, 1975.

⁵⁵ Крилина Л. В. Категория “gender” в языкознание. 1997

“Negadir siz bilan juda suhbatlashgim kelyapti, to‘g‘risini aytsam, hozir kimgadir **ko‘nglimni bo‘shatmasam**, tars yorilib ketadigandayman. Yuzim emas, **yuragim kuyib ketgan**, kuygan kovushga o‘xshab qolgan. Sizga **ko‘nglimni ochyapman**.

Qizim esa hozir **abadiy uyquda** yotibdi. Men **o‘zimni bosib olish**, iqrorim osonroq bo‘lishi uchun kallamni qizitib olishga keldim. Menga boshimdan kechirgan jazo oldida basharti hakamlar chiqaradigan jazo hech gap emas. Yig‘lay-yig‘lay **ko‘nglimni yozaman**”.

Yuqoridagi muallif nutqida ayol nutqiga xos belgilar ham ko‘zga tashlanadi. Badiiy matnning murakkabligi ham shundaki, tildagi vositalar har doim ham o‘z o‘rnida ifodalanmaydi. Qahramon ushbu asarda qiyin kunlarni boshidan kechirgan, hayotda qilgan ishlari mutlaqo noto‘g‘ri ekanligini keyin payqab qoladi. Ko‘nglini ochmoq iborasi ko‘proq ayollar nutqiga xos bo‘lib, dardlashganda ushbu iborani qo‘llaydi ammo erkak jinsiga mansub shaxslar tilda kam uchraydi[*Iskandarova, A.2009,2018,2019*]. Bizningcha, qahramon mast holda, dardlari shu qadar ko‘pki, o‘zini yengil his qilish uchun shu iboradan foydalangan. **Ko‘glini bo‘shatmoq** iborasi erkaklarda ham, ayollarda ham qo‘llanadi.

Badiiy asarlar misolida gender tadqiqot amalga oshirishda erkak va ayolga xos bo‘lgan stereotiplar, turli ma‘no ko‘chishlari orqali genderni ishora qilish kabi vositalarni tahlil qilish obrazlilikni ochib berishga xizmat qiladi. Gender stereotiplari – bu ayol yoki erkakka xos barcha xususiyatlar tizimi bo‘lib, o‘ziga xos obrazlar tizimida har bir millat vakillarining lingvomadaniyatida turlicha aks etadi[*Iskandarova, A.2009,2018,2019*]. O‘zbek tiliga xos bo‘lgan gender stereotiplarini badiiy asarlar matnini o‘rganib, ikki asosiy turga ajratib tahlil qilishni lozim topdik:

1. Tashqi ko‘rinish bilan bog‘liq gender stereotiplari;
2. Xarakter xususiyati bilan bog‘liq gender stereotiplari.

Badiiy asarda uchraydigan gender stereotiplarni ikki turga ajratib tahlil qilamiz:

1. Erkaklarga xos gender stereotiplar;
2. Ayollarga xos gender stereotiplar.

Erkaklarga xos tashqi ko‘rinishni ifodalovchi gender stereotiplarga quyidagilar kiradi:

- a) yuz a‘zolari qismi ifodasi;
- b) tana a‘zolari qismi ifodasi;
- c) xarakter ifodasi;
- d) xatti-harakat ifodasi.

Erkaklarning yuz a‘zolari qismi ifodasini aks ettiruvchi gender stereotiplariga misol qilib quyidagilarni kiritishimiz mumkin: *burgut ko‘z, qirg‘iy ko‘z, lochin ko‘z, o‘tkir nigohli, burni katta, burgut burun, qirra burun, yuzi yalpoq, tirtiqliq, yonoqlari bo‘rtib chiqqan, labi do‘ddaygan, qoshlari qalin, jingalak sochli, echki soqol, shopmo‘ylov, ingichka mo‘ylov, cho‘qqisoqol, qo‘ng‘iz mo‘ylov, sersoqol* kabi. Buni quyidagi misollarda ko‘rib chiqamiz: *Orqa o‘rindiqda ko‘zoynakli qirra burun yigit bilan o‘ttiz yoshlar chamasidagi oppoqqina yigit o‘tirardi*⁵⁶.

Erkaklarning tana a‘zolari qismi ifodasini aks ettiruvchi gender stereotiplariga quyidagilar kiradi: *yo‘g‘on gavdali, bo‘yni yo‘gon, tepakal, qanshari pastroq, davangirday, hamma yog‘i yung, alpqomat, bahaybat devday, barzangi, gavdali, bilaklarda kuch toshib turgan*

⁵⁶ Said Ahmad Ufq. Sano-standart nashriyoti. Toshkent,2016. – B.69

oyoq-qo'li uzun, mitti, ixchamgina, davangirday, beli baquvvat, xushsurat, ko'rimsizgina, fildek, polvon, pahlavon, buqaday kabi.

Erkaklarning xarakteri ifodasi orqali aks etuvchi gender stereotiplariga quyidagilar kiradi: *boshi buzuq, badjahlroq, halimgina, xunxo'r, mard, cho'rtkesar, mishiqli, chapdast, chaynalmasdan erkakchasiga, loqayd, musulmonsheva kabi.*

Erkaklarga xos xatti-harakatlar ifodasini namoyon etuvchi gender stereotiplarga quyidagilar kiradi: *irg'ib turmoq, mushlashmoq, qitmirlik qilmoq, yotqizib-turgazmoq, ko'z qismoq, aysh qilmoq, maishat qilmoq kabi.* Masalan: *Tomlardan chumchuq uyasiga intilib, tik teraklardan yiqilib sinmagan, chiqmagan joyi qolmagan. **Mushlashishga ishqiboz.** Atayin Yakkatut, Toshloq, Zarkent taraflaiga borib basma-basga o'z tenglari bilan **mushlashardi.** Birini urib, biridan kaltak yeb qaytgan paytlari juda ko'p bo'lgan⁵⁷.*

—*Menga qara, - dedi Tog'a. - Ishlaringni qo'y. Men ham bugun idoradan qochaman. Ikkovimiz bir **maishat qilaylik.***

Demak, erkak kishiga xoslikni bildiruvchi asosiy tashqi belgi xususiyatlarga gavdaning ayolnikiga nisbatan yirik bo'lishi, yelkalarining keng bo'lishi, oyoq qo'lining baquvvat va uzun bo'lishi, yuz tuzilishi ayolnikidan tubdan farq qilishi, asosan, soqol-mo'ylovning mavjudligi kabi xususiyatlar kiradi. Bundan tashqari, faqat erkaklargagina xos bo'lgan xarakter xususiyati hamda muayyan xatti-harakatlar erkaklikning bosh va muhim ifodasi sifatida badiiy asarlarda ifodalanadi. Ana shu o'ziga xosliklar erkaklarga xos bo'lgan gender stereotiplar hisoblanadi.

Ayollarga xos tashqi ko'rinishni aks ettiruvchi gender stereotiplar erkaklarga xos bo'lgan stereotiplardan katta ajralib turadi. Ularga quyidagilar kiradi:

- a) yuz a'zolari qismi ifodasi;
- b) tana a'zolari qismi ifodasi;
- c) xarakter ifodasi;
- d) xatti-harakat ifodasi.

Ayolning yuz a'zolari qismi ifodasini aks ettiruvchi gender stereotiplariga quyidagilarni misol qilib olishimiz mumkin: *qora qosh, qora ko'z, jodu ko'zli, xumor ko'z, ohu ko'z, bodom qovoq, qoshi kamon, oydek, kulgich, sutga chayqalgandek oppoq yuz, oppoqqina, parichehra, g'uncha labli, anordek qip-qizil lab, qizil olmaday, popukday, qirmizi yanoqli, gulyuzli, uzun kipriklar, qaldirg'och qanotidan nusxa olgan qoshlar, nildek qora qosh-ko'zlar bejirim lablar kabi.* Masalan: *. **Sutga chayqalgandek oppoq yuzlariga, anordek qip-qizil lablariga, nildek qora qosh-ko'zlariga tikilib turib birdan she'r aytib yuborgan:***

***Yuz qizil, lablar qizil,
 Barmoq uchi ham qip-qizil,
 Qosh qaro, ko'zlar qaro,
 Hech bo'lmasin baxting qaro!**⁵⁸*

Ayollarning tana a'zolari qismi ifodasini aks ettiruvchi gender stereotiplariga quyidagilar kiritishimiz mumkin: *oppoqqina, do'mboqqina, do'ndiqcha, bo'liq ko'krakli, sarvqomat, sochlari uzun, jamalaksoch, mallasoch, ko'hlikkina, nozik bo'yni, lo'ppigina, oyoq-qo'li chaqqon, qo'li gul, durkun ko'rkrakli, ninachidek ozg'in badan, kabi.* Masalan: ***Oppoq tomoqlarga shamolda tegib o'ynayotgan o'rim- ga ko'nmagan sochlar.** Shamol yoqasini har silkiganda ochilib*

⁵⁷O'sha asar – B.19

⁵⁸ Said Ahmad Ufq. Sano-standart nashriyoti.Toshkent,2016. – B.96

yopilayotgan yelkalar, hamon titrab turgan ko'kraklar, hozirgina yig'idan bo'shagandek nam tortib turgan kipriklar-u **chimchilab qo'ygandek bejirim burun, ayniqsa, oq o'rik po'stidedk bilinar-bilinmas sepkili bor tomoqlari** A'zamjonning yigitlik qonini ko'pirtirib yubordi⁵⁹.

Zebixon uning oxirgi ilinji edi. Uning jarangli kulgilari hamon quloqlari ostida yangrab turardi. Uning **san'at asaridek ko'rkam qomati** ko'z oldida turardi⁶⁰.

Endi Dildor o'zining **ko'hlikligini ham, nozikligini ham** unutdi. Hozir erigami, taqdirigami zarda qilib yeng shimarib maydonga chiqdi⁶¹.

Ayollarning xarakteri ifodasi orqali aks ettiriluvchi gender stereotiplariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: mushfiq, shallaqi, jonon, lobar, shirin, noshud, yengiltak, suyuqoyoq, jodugar, xushro'y, sharmanda, ma'suma, hajiqiz, mute, juvon, onasi o'pmagan, baodob, farishtaday oqko'ngil, tili bir qarich kabi. Masalan, Ana endi yosh, **norasta**, hali uy-ro'zg'or nimaligini bilmagan, yalangoyoq yurgan, sochiga tol popuk taqishni tark qilmagan, qo'g'irchoq o'ynashdan chiqmagan **ma'sumaning umrini juvonmarg qilyapti**⁶².

Shu o'tgan davr uni ko'p narsaga o'rgatgan, bo'shahgan qishloq qizini o'z so'zli, **cho'rtkesar** qilib qo'ydi. Kuchga, g'ayratga to'lib gapira boshladi⁶³.

Ayollarga xos xatti-harakatlar ifodasini namoyon etuvchi gender stereotiplariga quyidagilar kiradi: ohu ko'zlari suzilar, ohista qadam tashlamoq, hurkib yashamoq, lallaymoq, chimirilmoq, tug'moq, ko'kragini tutmoq, jon-jon deb tegishi mumkin, bevalikning taxir oshini totmoq, sambitdek nozik bellari egilib, buralib hammani mahliyo qilmoq, chimirilmoq, yuzini chetga burish, cho'chib tushmoq, jilmaymoq, ohista, noz-u karashma qilmoq, tegmoq, anqaymoq, kaltakdan qo'rqib yashardi, yengil qadam bosmoq, kabi. Masala: Dildor astoydil o'ynardi. U endi **nihoyatda ochilib ketgan**, uni ko'rgan odam bolali xotin deb o'ylamasdi. Chaqnagan **ohu ko'zlari suzilar, sambitdek nozik bellari egilib, buralib hammani mahliyo qilgandi.** Uning qoshi ham, ko'zi ham, jamiki a'zoyi badani silkinib o'ynardi⁶⁴.

Demak, biz tahlilga tortgan misollardan ham ko'rinib turibdiki, lingvistikada genderga xos bo'lgan stereotiplar mavjud. Ma'lumki, ayol va erkak ko'rinish xatti-harakat va xarakter, jamiyatdagi roli jihatidan erkaklardan ajralib turadi, ana shu farqlanuvchi omillar badiiy matnda ayol va erkak stereotiplar sifatida o'z aksini topadi[Iskandarova, A.2009,2018,2019]. Badiiy asarlarda ayol obrazini tasvirlashda nozik va sarvqomat, jozibador va latofatli, qosh-ko'zlarida erkakni sehrlab qo'yishga qodir kuch yoki jodusi bor, g'uncha dudog' va qirmizi yanoq, mayin va shirali ovoz sohibasi degan go'zal ta'riflardan foydalanilsa, erkaklarga nisbatan esa basavlat, devqomat, mard, kelishgan, bir so'zli kabi ta'riflar beriladi. Ana shu belgi va ta'riflar bevosita erkak va ayollarga xos bo'lgan gender stereotiplarni shakllantiradi.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash kerakki, erkak va ayolning nutqi, dunyoqarashi, madaniyatidagi tafovutlarning tildagi ifodasi gender tilshunosligining muhim xususiyati hisoblanadi.

⁵⁹Said Ahmad Ufq. Sano-standart nashriyoti. Toshkent, 2016. – B.604

⁶⁰ O'sha asar - B.372

⁶¹ O'sha asar - B.521

⁶² O'sha asar - B.521

⁶³ O'sha asar - B.554

⁶⁴ O'sha asar - B.96

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qurbonova M.M., Boymirzaeva S. O'zbek tilshunosligi mamlakatimiz innovatsion taraqqiyoti ko'zgasida. 2011.
2. Said Ahmad Ufq. Sano-standart nashriyoti. Toshkent,2016.
3. Qo'chqor Norqobil "Guldurak momo". <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/qo-chqor-norqobil-1968>
4. Abdunazarova M. "Gender steriotiplari tahlili" International scientific-online conference: "Principal issues of scientific research and modern education"188-196-betlar.
5. Mengliev, D., Barakhnin, V., & Abdurakhmonova, N. (2021). Development of intellectual web system for morph analyzing of uzbek words. *Applied Sciences*, 11(19), 9117.
6. Abdurakhmonova, N. (2019). Dependency parsing based on Uzbek Corpus. In of the International Conference on Language Technologies for All (LT4All).
7. Iskandarova, A. (2018). Vatanni olib ketib bo'lmaydi.
8. Iskandarova, A. (2009). A.Navoiyning "Lisonut-tayr" dostonidagi vodiylar ta'rifi va mohiyati haqida. Мумтоз суз таълими.
9. Iskandarova, A. (2019). INSONIYATNI SAODATGA YETAKLAGAN ADIB (Adabiyot darslarida Chingiz Aytmatov ijodini o'rganishga doir). Tafakkur Chashmasi MCHJ.
10. Абдурахмонова Н. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти: Филол. фан. фалсафа фан. д-ри (phd). дисс. – Тошкент, 2018. –Б. 4.